

Funcția traducerilor din patristica bizantină

Istoriografia laică a lăsat în umbră bogăția de texte patristice traduse în limbile sud-est europene: această activitate filologică de înaltă ținută a fost citată doar atunci când trebuia exemplificată istoria culturii scrise sau când era urmărită evoluția limbii naționale. Istoricii reținuți se ocupă de textele medievale europene doar din unghiul istoriei sociale și politice, neglijând inserarea adâncă a textelor în existența oamenilor de acum câteva veacuri¹. O regretabilă separare a domeniilor de cercetare a provocat o reconstrucție parțială a trecutului, atunci când separările au fost excesive. Oricine se apropie de textele scrise din secolele îndepărtate are totuși îndatorirea de a arăta nu numai cum au fost scrise, ci și cum au fost receptate.

Dacă majoritatea traducerilor din literatura patristică au fost realizate în mânăstiri, este sigur că preocuparea principală a monahilor nu a fost aceea de a face să evolueze limba română literară, ci de a consolida viața monahală. Întrucât monahul era privit ca un model, este de presupus că traducerea captau atenția și a ascultătorilor laici care frecventau mânăstirile. Or, marea operă de traducere care se desfășoară în timpul starețului Paisie la Neamț are un obiectiv clar arătat de Regulamentul întocmit încă de la Mânăstirea Dragomirna. La punctul 4 al Regulamentului se prevede că toate slujbele se fac „cu citiri”, așa cum se procedează în „capitala” monahismului ortodox – la Sfântul Munte Athos. Slujbele se fac cu citiri „după tipicul cel sobornicesc, precum în Sfântul Munte al Atonului ne-am deprins, cu datorie este întru această mânăstire a noastră, întru tot necălcat și fără lăsare, fără de toată grăbirea în vremea sa a se săvârși”².

Același punct 4 prevede ca în chilii să se urmeze rugăciunea „neîncetată” și citirea „cumpătată” din Sf. Părinți. Această citire cu măsură nu avea, desigur, alt rost decât de a păzi frățimea de ispita subțire căreia i-a căzut pradă acel sfânt, care, începând o lăcomă lectură din textele sfinte, a lăsat rugăciunea pe seama diavolului, contract care, așa cum era de așteptat, n-a fost respectat, spre desăvârșita lămurire a celui ispitit³.

De altfel în *Hotarele și așezămintele și orânduielele părintelui nostru Ieroshimonah Kir Paisie*⁴ este prevăzută, la punctul 5, „Cetirea dumnezeieștilor Scripturi și a învățăturilor Sf. Părinți”, astfel: „Părinții cei cărturari, cu mare râvnă și cu credință și cu dragoste să citească învățăturile Sf. Părinți care povățuesc spre dreapta înțelegere a Sf. Scripturi a soborniceștii Biserici, prin care învățătură, cu ajutorul lui Dumnezeu și puterea poruncilor lui Dumnezeu celor mântuitoare de suflet și ca în

oglindă pe toată așezarea sufletului său și prin acelea și prin ascultarea desăvârșită, tăierea și omorârea voci, poate, cu ajutorul lui Dumnezeu, povățuit să fie la dreapta și neabătută (nici la dreapta, nici la stânga) socoteala bisericii, care este mai de nevoie, adică mai de trebuință decât toate, spre mântuirea sufletului“.

Povățuirea la dreaptă socoteală, prin mijlocirea Sf. Părinți, rămâne, în intenția Cuviosului Stareț, în seama părinților cărturari, care puteau pătrunde mai ușor cele scrise de Dascălii Bisericii, fără a se lăsa abătuți la dreapta, spre înalta cugetare, sau la stânga, spre patimile cele din afara firei. Fără a ne depărta prea mult de tema noastră, socotim totuși că este util să pomenim că și alți mari stareți ortodocși au oprit cititul „la rând“, fără selecție, recomandând lectura după așezarea lăuntrică a cititorului. Așa cum în vreme de pocăință se citește mai ales Sf. Efrem Sirul, tot așa unui novice i se vor recomanda texte mai ușoare pentru început⁵. E vorba de acea lucrare pedagogică de creștere, sau de desăvârșire, cum se spune în ascetica creștină, care se observă atât în lectura organizată în Biserică, cât și în cea organizată de stareț pentru ucenicii săi.

În același duh și cu aceeași dragoste de carte ca și înaintașii din Mrea Studion, rânduia Sf. Calinic, în cel de la 27-lea canon al său: „Cine va lua carte de obște și nu o va păstra și să o ducă iar de unde a luat-o cu 12 metanii să se canonisească; iar cine va lua cu știre sau și fără știre și o va tăinui sau o va strica, cu 39 lovituri să se înțeleptească, iar mai făcând și după aceasta, ca un fur de cele sfinte să se certe“⁶.

Trecute din grecește sau din slavonă în românește și păstrate cu astfel de strășnicie, textele din Sf. Părinți pentru utilizarea liturgică au ajuns până la noi în forma în care ele au fost întocmite dintru început.

1) Atât sub influența Reformei, dar mai ales datorită duhului ortodox al Bisericii noastre, care a știut la momentul potrivit să treacă peste limitele formale învechite, au apărut, încă din veacul al XVII-lea, tipăriturile cuprinzând cuvinte ale Sf. Părinți în românește, menite folosirii liturgice drept cazanii. „Pentru a păstra legătura cu poporul prin liturghie“⁷, Biserica noastră, printr-o serie de luminați ierarhi, a dat la iveală nenumărate texte din tezaurul patristic, pe care la început le-a introdus în mijlocul slujbei slavone, precum în primul *Triod* slavo-român, în care indicațiile tipiconale, parimiile și sinaxarele sunt în românește. Pe măsură ce folosirea limbii române s-a încetățenit, textele în limba poporului s-au înmulțit, cazaniile s-au închegat mai desăvârșit și, până la urmă, s-a ajuns și la publicarea unei întregi opere a unui Sf. Părinte: *Mărgăritarele* Sf. Ioan Gură de Aur (1691). Traduse de Radu și Șerban Greceanu, care fac parte dintr-o pătură intelectuală mai mare, aflată sub povăța savantului de formație occidentală Constantin Stolnicul, strălucind în vremea domniei lui Șerban Cantacuzino și a de Dumnezeu iubitorului Domn Constantin Brâncoveanu⁸, cuvintele Sf. Ioan Hrisostomul sunt traduse din grecește și, intitulate „cazaniile și sfinte învățături“, au menirea să dea puțința „fiștecăru Rumân, ce și puțină învățătură ar avia, să înțeleagă“⁹.

Faptul că traducerile ce au urmat cuprind tocmai operele pe care le indică Tipicul este relevant pentru înțelegerea felului în care a fost săvârșită această muncă: 1760 *Lafsaiconul* lui Paladie, 1775 omiliile Sf. *Macarie*, 1784 Cuvintele *Avvei*

Dorotei, 1784 Cuvintele Sf. Teodor Studitul, idee pe care ucenicii Stareșului Paisie o împlinesc și prin acele cuvinte traduse anume din grecește pentru a fi adăugate *Vieților Sfinților* tălmăcite din slavonește, spre folosire în vremea postului.

Astfel, volumul cuprinzând *Viețile Sfinților* din luna Martie are la urmă o serie de cuvinte din Sf. Părinți „învățătoare pentru sfântul post... spre folostul de obște“:

- f. 231 r Sf. Ioan Hrisostom: Cuvânt la Lazăr cel de a patra zi înviat.
- f. 233 v + *Acelaș*: La sfântul praznic al Stâlpărilor¹⁰.
- f. 237 v Sf. Chiril al Alexandriei: Cuvânt la sfântul praznic al Stâlpărilor.
- f. 243 v + Sf. Epifanie: Cuvânt la Duminica Stâlpărilor.
- f. 246 v Viața Sfântului Dreptului Iosif celui prea frumos, din dumnezeiasca Scriptură și de la Cuviosul Efreem Sirul adunată.
- f. 260 r Sf. Ioan Hrisostom: Cuvânt la vânzarea Iudei și la Pashă..., în sfânta și marea Joi.
- f. 265 r. + *Același*: Cuvânt la „Părinte, de este cu puțință trecă de la Mine Paharul acesta“, în sfânta și marea Vineri.
- f. 269 v. Sf. Simeon Metafrastul: „Cuvânt la plângerea Născătoarei de Dumnezeu, în sfânta și mare Vineri“.
- f. 272 r. + Sf. Epifanie: Cuvânt la îngroparea dumnezeescului Trup al Domnului..., în sfânta și marea Sâmbătă.

De la f. 279 la 290 v. sunt cuprinse patru cuvinte al Sfântului Praznic al Învierii (2 ale Sf. Ioan Gură de Aur și 2 ale Sf. Grigore de Nisa), iar la datele respective cuvinte la Buna Vestire și la Sfinții 40 de Mucenici.

În afara cuvântului Sf. Macarie indicat de Tipic, al Cuvântului de laudă al Sf. Teodor Tiron și al Cuvântului Sf. Grigorie Teologul pentru iubirea de săraci, toate cuvintele ce trebuie să se citească în perioada Triodului se află cuprinse în cărțile românești tipărite de la 1691 și până în vremea Mitropoliților Grigorie Dascălul și Veniamin Costache sau în manuscrise rămase de pe urma smerișilor cărturari români în haină monahală.

Socotind pe preoți a fi „arhistratigi asupra oștii sale cei duhovnicești (ce) are mulți vrăjmași văzuți și nebănuți, foarte meșteșugari și vicleni...“¹¹, împletind împlinirea poruncii de povățuire cu aceea a dragostei, ierarhii noștri, ajutați de cărturari iubitori de Biserică, în straie mirenești sau sub chipul îngeresc, au îmbogățit cultura noastră cu numeroase traduceri. „N-a rămas biserică sau mănăstire sau schit, care în această bogăție să nu-și aibă cărțile de slujbă de care avea nevoie. Iar cele mai mari dintre mănăstiri, bisericile din orașele mai însemnate se găseau în stăpânirea unei întregi biblioteci religioase, care din nenorocire se risipi prea repede în timpurile din urmă, când prefacerea noastră totală a fost întovărășită de o operă de distrugere și ruină“¹².

2) Pe lângă tipărituri, numeroase manuscrise provenite din mănăstiri mărturisesc utilizarea textelor din Sf. Părinți în timpul Patruzecimei.

Astfel, Biblioteca Academiei posedă mase din veacul al XVII-lea și până în veacul al XIX-lea, cuprinzând texte menite unei asemenea folosințe. *Ms. rom.*

2092, de exemplu, scris la 1757 de „Ghedeon monahul pentru Ieromonahul Atanasie, eclesiarhul din Hurezi“, care în această calitate ceruse traducătorului să îmbogățească mănăstirea brâncovenească cu texte de slujbă, cuprinde „Cuvinte ale Sf. Efreem Harapul“, începând toate cu „Blagoslovește Părinte...“

Ms. rom. 4304, cu indicația că este „exemplarul original al vestitului Macarie, găsit la mănăstirea Cheia din jud. Prahova“, cuprinde „Cazanii cu tâlc la Cartea Facerii ale sfântului Ioan Zlatoust, la intrarea sfintelor Păresimi“. Fiecare cuvânt începe de asemenea cu „Blagoslovește Părinte“.

Și mai interesante sunt însă o serie de msse intitulate „Praznicar“, cuprinzând cuvinte ale Sf. Părinți la praznicile împărătești sau la anumite date din Postul Mare, culegeri menite a fi folosite după prevederile Tipicului. Măsura în care această culegere aparține traducătorului român sau a fost întocmită fidel după un prototip grecesc rămâne să fie stabilită în viitor. După indicațiile pe care le găsim pe aceste msse, însă, suntem îndrituiți să afirmăm că ele sunt niște culegeri originale românești, așa cum originală a fost și ideea întocmitorului ediției de *Viețile Sfinților* de la Neamț, care a adăugat din grecește cuvinte necuprinse în ediția slavonă¹³.

Scris de mai multe mâini, *Ms. rom. 2046* datează din veacul al XVIII-lea și a aparținut Mănăstirii Cernica, pe una din filele de la început având mențiunea Sf. Calinic „Din cărțile Sf. Mănăstiri Cernica, să nu se înstrăineze“. Ms. are 507 pag. (în numerotarea scriitorilor 510) și cuprinde următoarele cuvinte:

- f. 68: Al celui întru Sfinții Părintelui nostru Ioan Gură de Aur, Patriarhul Țarigradului: Cuvânt la fiul cel curvar și pentru pocăință și la lemnul cel de cunoștință al binelui și al răului și la tâlhar: „Cea mare și de Dumnezeu încuviințată arătare a Mântuitorului...“
- f. 82: Același, cuvânt pentru post și la izgonirea lui Adam din Rai și pentru muierile cele rele: „Ne zace nouă înainte, iubitorilor, masă duhovnicească...“
- f. 106: Același, cuvânt la Stâlparei: „Din minune spre minunile Domnului să călătorim...“
- f. 115: Același, cuvânt la smochinul cel uscat: „Ochiul văzând sau copac purtător de flori sau izvor de apă născător“.
- f. 121 v: Același, cuvânt la pilda celor zece fecioare și pentru milostenie, în sfânta și marea Marți: „Când socotesc pe cea cu lesnire cheltuire a vieții noastre...“
- f. 126 v: Același, la acel cuvânt, adică „ieșind fariseii sfat au făcut“, în sfânta și marea Marți: „Câți sunteți ucenici ai lui Ilie, cel ce n-a defăimat masa cea sărăcească a văduvei...“
- f. 132: Același, cuvânt la săptămâna cea din mijloc a postului „Bine este cuvântat Dumnezeu cel ce a dăruit nevoitorilor la post a vedea și plata înfrânării cea din mijloc...“
- f. 134: Același, cuvânt la închinarea cinstitei și de viață făcătoarei Cruci, la jumătatea sfântului Post: „Sosit-a nouă ziua cea de preste an, adică, prea cinstita și purtătoarea de lumină săptămâna cea din mijloc a sfântului post...“

- f. 141: Același, cuvânt la vânzarea Mântuitorului nostru Iis. Hs. și la spălare: „Voiam până în sfârșit pe privirile cu mintea ale crucii a le săvârși...”
- f. 149: A celui dintru Sfinți Părintelui nostru, Atanasie cel Mare, Arhiepiscopul Alexandriei, Cuvânt la marea Vineri: „Mare zidire este cerul și cât zidirea ceea ce se vede mai întâi de Dumnezeu întru ființă adusă...”
- f. 152: A Sf. Ioan Gură de Aur, Cuvânt la pogorârea în iad... și la tâlhar. Iarăși în săptămâna cea mare: „O streine și prea slăvite lucruri: tâlharul cu Hs. și Iuda, ucenicul, cu diavolul”.
- f. 157: A celui dintru Sfinții Părintelui nostru, Epifanie episcopul Chiprului, „Cuvânt la îngroparea dumnezeescului Trup al Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos și la Iosif cel din Arimateia și la pogorârea în iad a Domnului ceea ce s-au făcut cu preaslăvire după mântuitoarea patimă, în sfânta și marea Sâmbătă: „Ce este aceasta? astăzi tăcere multă pre pă-mânt...”
- f. 173 v: Al prea cuviosului și de Dumnezeu Purtătorului Părintelui nostru Ioan Damaschin, presbiterului, Cuvânt la îngroparea dumnezeescului Trup al Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos în sfânta și marea Sâmbătă: „Cine va grăi puterile Domnului, auzite va face toate laudele Lui? Cine va povesti noianul cel prea mare și nemăsurat al bunătății Lui?...”
- f. 197: A Sf. Ioan Gură de Aur, Cuvânt la purtătoarele de mir muieri și cum că nici o neglăsire, nici împotrivire nu se află între evangheliști pentru Învierea Domnului nostru Iis. Hs.: „Vino, dar, pentru istoria evangheliștilor la Sfânta Înviere a lui Hristos, puține să vorbim dragostei voastre...”
- f. 215 (*alt scris*): A Sf. Ioan Gură de Aur, Cuvânt la Buna Vestire și asupra rău credinciosului Arie: „Praznic de taine împărătești să prăznuim astăzi fraților...”
- f. 215: Al aceluiași, iar la Buna Vestire...: „În Duminica cea mai dinainte, prea pravoslavnică biserica aceasta...”
- f. 222: A Sf. Gherman, Cuvânt la Buna Vestire, în chip de vorbă: „Strălucită și preaslăvită pomenire a acestei cinstite și împărătești adunări...”
- f. 318 (*alt scris*): Al celui întru Sfinți părintelui nostru Atanasie, arhiepiscopul Alexandriei, la acel cuvânt al sfintei Evanghelii: „Mergând la satul cel dinainte veți afla un mânăz legat”: „Cei ce au cugetat cele despre pământ și porunca lui Dumnezeu o au defăimat...”
- f. 335: A Sf. Ioan Gură de Aur, Cuvânt la Buna Vestire: „Iarăș bune vestiri de bucurie, iarăș vești de slobozenie...”

Ms mai cuprinde cuvinte de laudă la Sf. Ștefan, Sf. Nicolae, la Nașterea Maicii Domnului...

Tot de la Cernica provine și *Ms. rom. 1953*, care printr-o însemnare de pe ultima foaie ne dă informații prețioase despre întocmirea sa: „Această carte se numește Prăznicar și s-au scris în zilele Sfinției Sale Părintelui Starețul Gheorghe, însă nu de unul ci de mulți dascăli. Și se aflau întru dânsa cuvintele praznicilor celor împără-

tești și ale Sfinților celor mari. Și am scris eu Ipolit monahul în Cernica fiind la leat (1) 823 maiu 18 ținind căma cea bisericească părintele stareț și arhimandrit Calinic, iar mitropolit Arhiepiscopul Grigorie, domnind Preaînălțatul Domn Grigorie Ghica Vvd. Ipolit ierodiacon“. Pe ultima foaie se află și iscălitura starețului: „Gheorghe arhimandritul obștejitel“.

Ceea ce confirmă afirmația că asemenea praznice se făceau pentru utilizarea *imediată* în Biserică este și faptul că la f. 384-387 este un cuvânt *tipărit* al Sf. Ioan Gură de Aur la Pogorârea Duhului Sfânt, care a fost intercalat la locul convenit de cel care a supravegheat și a condus lucrarea.

Culegerea cuprinde:

Cuvinte la Întâmpinarea Domnului,
la Dumnezeștile arătări sau la Naștere,
la Schimbarea la Față, apoi

f. 82 v: Al celui întru Sfinții Părintelui nostru Ioan Arhiepiscopului cetății lui Constantin celui cu Gura de Aur, Cuvânt la Lazăr cel mort de patru zile: „Astăzi din morți Lazăr sculându-se a multora și a feliuri de feliuri de sminteli dezlegare nouă ne-o dăruiește...“

f. 89 v: Al celui întru Sfinți, Părintelui nostru Grigorie, episcopul Nissis, Cuvânt la sfânta și cea de mântuire Înviere a Domnului nostru Iis. Hs.: „Cea adică adevărată a sâmbetei încetare, care pre blagoslovenia lui Dumnezeu o au primit...“

f. 96: Al celui întru Sfinți Părintelui nostru Ioan Gură de Aur, Patriarhul Țarigradului, cuvânt la Stâlpări: „Acum strălucesc darurile prăznuirii cei duhovnicești...“

f. 105: Al celui întru Sfinți Părintelui nostru (Ioan Gură de Aur, patriarhul Țarigradului), cuvânt la aceea, adică, „Părinte, de este cu puțință să treacă de la mine paharul acesta“, în sfânta și marea Vineri: „Cu totul se aseamănă dascălii Bisericii unei maici iubitoare de fii...“

Urmează cuvintele la Sfintele Paști, Duminica Tomii, Duminica Mironosițelor, Duminica Slăbănogului, Duminica Samarincii, Duminica Orbului, Înălțarea Domnului, Pogorârea Duhului Sfânt, Fiul văduvei, Înălțarea cinstitei Cruci, Adormirea Maicii Domnului – cuvinte de Sf. Ioan Gură de Aur și Damaschin Studitul mai ales.

Încadrate în rânduiala liturgică, textele Sf. Părinți capătă o deosebită semnificație, făcută și mai limpede în perioada Triodului.

Analiza sumară a indicațiilor tipiconale dezvăluie o serie de adevăruri, care socotim potrivit a fi notate aici, în chip de concluzie.

Rânduiește cu amănunțime, atât în latura sa trupească, cât și în cea duhovnicească, viața unui ascultător credincios al poruncilor creștine se desfășoară într-o mare universitate ale cărei cursuri pregătesc pe școlari pentru Examenul cel mare, a cărui răsplată este viața, pentru că, spunea Sf. Simeon al Tesalonicului, „la sfârșitul postului nu este moarte, ci înviere“¹⁴.

Traducerile din Sfinții Părinți nu au fost destinate unei cunoașteri care se dirija către o acumulare cât mai mare de date și cunoștințe sau către aspectul, pur for-

mal, al transunerii dintr-o limbă într-alta. Textele erau citite în cadrul slujbei, la masă sau în chilie: ele dobândeau o mare forță, întrucât erau legate de sărbătorirea unui eveniment sacru. Era indicat ca de Duminica Mironosițelor să se citească textul care explica de ce Biserica rememorează faptele lor: se citeau texte profetice sau lămuritoare pentru viețuitorii în obște în cadrul slujbelor de noapte, când lumina era strecurată tainic în biserică. Se crea un ansamblu care îmbina cunoașterea cu făptuirea și meditația cu înfrânarea. Lectura nu era abundentă și nici nu provoaca solicitări spre lumea din afară. Lectura era intensivă¹⁵ și aduna. În fond, pentru ca să înțelegem structura și funcționarea culturilor tradiționale nu este suficient să ne documentăm: strict necesar este să readucem la viață oameni care au tradus și au trăit ceea ce au ascultat.

Note

1. Despre noi modalități de a cerceta cultura scrisă vorbesc autorii studiilor din culegerea **Les usages de l' imprimé** sous la direction de Roger Chartier, Fayard, 1987.
2. De văzut lucrarea clasică a lui N. Cetfericov, **Paisie, starețul Mănăstirii Neamțu din Moldova**, Neamț, 1943, p. 180.
3. Viața cuviosului Nichita în **Viețile Sfinților**, 31 ianuarie, Buc., 1904, p. 1522 și urm.
4. Biblioteca Academiei, *Ms rom.* 1979, f. 58 v-59
5. Vezi N. Arseniev, **Le monde des saints et des starets russes**, „Dieu vivant“, Paris, 1946, 6, p. 105-106, unde este folosită corespondența starețului Optinei, Macarie, cu Doamna S.I.M.
6. Biblioteca Academiei, *Ms. rom.* 1984, f 1-7, publicat de Econom D. Furtună, **Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani**, București, 1928, p. 138.
7. Este scopul introducerii limbilor vernaculare în cult, așa cum subliniază ierarhii noștri din secolul XVII; mai pe larg în articolul nostru **Patriotism și ecumenism**, „Viața românească“, 1992, 8-9, p. 9-14. Pe un plan mai larg, Dom O. Rousseau, **Les langues liturgiques de l' Orient et de l' Occident**, „Irenikon“, 1956, 1, p. 54.
8. Nicolae Iorga, **Histoire des Roumains et de la Romanité orientale**, București, 1940, vol. VI, p. 534 și urm. pune inovația introducerii limbii românești în cult pe seama episcopiei de Buzău.
9. Dedicția fraților Greceanu la **Mărgăritare** reproducă în **Bibliografia românească veche**, vol. I, p. 319.
10. Semnul + marchează o lucrare neautentică, cf. D. Fecioru, **Bibliografia traducerilor în românește din literatura patristică**, I, București, 1937, p. 25-26.
11. Dedicția Mitropolitului Iacov al Moldovei la Antologhionul de la Iași, 1755, reproducă în **Bibliografia românească veche**, vol. II, p. 129.

12. Nicolae Iorga, **Istoria literaturii românești**, vol. II, București, Pavel Suru, 1928, p. 591.
13. În prefața la **Viețile Sfinților pe Martie**, Neamț, 1813, starețul Silvestru precizează că s-au adăugat cuvinte din grecește, după cum a cerut Mitropolitul Veniamin.
14. Sf. Simeon al Tesalonicului, **Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe**, București, 1865, p. 326.
15. Mai pe larg în studiul nostru **Literatura patristică și lectura intensivă în tradiția ortodoxă** în: **Persoană și comuniune**, Omagiu Dumitru Stăniloae, Sibiu, 1993, p. 260-266. Despre locul central al liturghiei în Ortodoxie (în jurul căreia se strâng lecturile și faptele bune), comentariile noastre în marginea unor exegeze occidentale: **Liturghia răsăriteană văzută din Apus**, „Mitropolia Olteniei”, 1957, 11-12, p. 747-757.